

Dėl Churchillio plano „Katerina“: 1939 m. ruduo

Česlovas Laurinavičius

Lietuvos istorijos institutas

Lithuanian Institute of History

laurinaviciusc@gmail.com

Santrauka. Churchillio planas „Katerina“ istoriografijoje nėra plačiau aptartas, dominuoja rezervuotas, skeptiškas ar net ironiškas žvilgsnis kaip į nereikšmingą ir nepagrįstą viziją. Lituaniistikoje šis planas, regis, apskritai nežinomas. Tačiau pagal tą planą, Churchillio rengtą pirmosiomis Antrojo pasaulinio karo dienomis, potencialiai galėjo reikšmingai keistis įvykių eiga Baltijos jūros regione, taip pat ir Lietuvos kaip valstybės situacija. Straipsnio dėmesio centre istorinis kontekstas, kuriame „Katerinos“ planas buvo sumąstytas, ir aplinkybės, dėl kurių planas liko nepanaudotas.

Reikšminiai žodžiai: W. Churchill, planas „Katerina“, SSRS–Vokietijos paktai 1939 m., epismentas, N. Chamberlain, Karo kabinetas, I. Maiskis, Lenkija, Baltijos valstybės, Suomija, Žiemos karas.

On Churchill's Operation Catherine: Autumn of 1939

Abstract. Churchill's Operation Catherine has not been studied thoroughly; moreover, it has been treated with a great deal of skepticism or even irony, as if it was a vague and unfounded vision of Winston Churchill. In Lithuanian studies, the operation seems to be completely unknown. However, at least in theory, the operation, which Churchill formulated at the beginning of World War II, could have significantly changed the course of events in the Baltic Sea and the situation of Lithuania as a state in particular. The article examines the historical context in which the Operation Catherine was conceived, and the circumstances due to which it had never been implemented.

Keywords: Winston Churchill, Operation Catherine, USSR–Germany Pacts of 1939, appeasement, Neville Chamberlain, War Cabinet, Ivan Maisky, Poland, Baltic States, Finland, Winter War

Lietuviškoje istoriografijoje Winstono Churchillio planas „Katerina“ („Catherine“), regis, nėra paminėtas, nors sprendžiant iš mūsų turimų duomenų, paremtų paties Churchillio garsiąja Antrojo pasaulinio karo istorija, pagal tą planą (galimai 1939 m. rudenį – 1940 m. pavasarį) Britanija turėjo įvesti savo laivyną į Baltijos jūrą, siekdama patraukti į savo pusę Skandinavijos valstybes, paveikti savo naudai Sovietų Sąjungos poziciją ir taip smarkiai sustiprinti spaudimą Vokietijai.¹ Tikėtina, kad tokiu atveju turėjo keistis ir Lietuvos padėtis, kokioje ji buvo atsidūrusi dėl Molotovo–Ribbentropo paktų. Tai, žinoma, svarbiausia priežastis, dėl kurios verta šią temą aktualizuoti. Juolab kad planas „Katerina“ asocijuojasi su mūsų jau aptarta 1914 m. situacija, kai planuoti bendri anglų ir rusų veiksmai Rytų Pabaltijyje

¹ Apie planą „Katerina“ žr.: Churchill, W. *The Second World War. Vol. 1. The Gathering Storm. Book 2. The Twilight War*. Boston: Houghton Company, 1948, p. 448–449, 461–464, 467, 550–551, 692–694.

potencialiai galėjo turėti įtakos ir lietuvių tautos situacijai.² Pagaliau vertas dėmesio ir dar vienas su šia tema susijęs aspektas – jos istoriografija, ypač palyginus su 1914 m. Anglijos ir Rusijos karinės konvencijos klausimo ypatybėmis.

Straipsniu nepretenduojama išsamiai nušviesti visas aplinkybes, susijusias su planu „Katerina“, bet turima medžiaga leidžia, viena vertus, suformuluoti problemą, kita vertus, pastebėti istoriografijoje dominuojančią tendenciją – problemą pristatyti rezervuotai arba apskritai ignoruoti. Tad šio straipsnio intencija būtų bandymas įveikti neigiamą inerciją ir paskatinti tolesnius problemos tyrimus.

Pradėkime nuo istoriografijos

Tekstų, specialiai skirtų „Katerinos“ planui, aptikome nedaug.³ Mes neliesime aptartų techninių detalių, t. y. kvalifikacijų laivų, turėjusių dalyvauti ekspedicijoje į Baltijos jūrą, jų specialus parengimo, apsaugos priemonių nuo vokiečių minų bei aviacijos, logistikos organizavimo. Tik pažymėsime, kad nurodytuose tekstuose yra fiksuotos atraminių bazių Norvegijoje bei Švedijoje sukūrimo galimybės, taip pat Italijos bei Japonijos pozicijos tikintis jų neutralumo vykdant operaciją Baltijoje. Bet pasigestume aptarimo – koks turėjo (galėjo) būti Rusijos veiksmo vaidmuo pagal „Katerinos“ planą. Tai stebina, nes Churchillis tą savo planą pavadino turėdamas galvoje Rusiją ir jos imperatorę Jekateriną II.⁴ Beje, Churchillio tezė gali būti suprantama taip, kad „Rusija liko mano minčių fone“, ir būtent tokia prasmė peršasi iš apžvelgtos istoriografijos. Bet tą tezę galima suprasti ir kitaip – kad „Rusija buvo mano minčių pagrindas“.⁵ Atrodo, būtent pastaroji versija labiau atitiktų kontekstą, jeigu atsižvelgtume į Churchillio veiklos 1939 m. rudenį visumą, atsispindinčią jo atsiminimuose bei kituose šaltiniuose. Taigi, susiduriame su politikų – ir konkrečiai su paties Churchillio – vartotų sąvokų interpretacijos problema.

Žinome, kad Churchillis prieškarui pasižymėjo ypač aštria epismonto⁶ politikos kritika. Bet karui kilus jis sutiko ne tik eiti Admiraliteto pirmojo lordo pareigas, bet ir dalyvauti Karo kabineto veikloje, kuriame didelė dalis jo narių tebebuvo epismonto politikos šalininkai, o ministro pirmininko pareigas tebejo tą politiką simbolizuojantis Newelis Chamberlainas. Nors Churchillis, aprašydamas Karo kabineto veiklą, nevengė palankių atsiliepimų apie kabineto narius ir ypač Chamberlainą, nesunku numanyti, kad tokia kurtuazija siekta palaikyti respektabilumo įvaizdį.⁷ Netektų abejoti, kad Churchillio ir Chamberlaino pažiūrų skirtumai išliko: Churchillui didžiausia grėsmė buvo Vokietija su jos lyderiu Hitleriu, ir todėl jis, nors ir būdamas aršus komunizmo priešininkas, kartu kaip *realpolitik* šalininkas, vadovavosi principais „priešo priešas gali būti partneris“ arba „visos aistros turi būti pajungtos pagrindiniam priešui – Vokietijai – nugalėti“, o Chamberlainui, kaip „vertybininkui“, ne tik Hitleris, bet ir Stalinas buvo *personne indésirable*. Be to, eiti į kontaktą su Stalinu po SSRS–Vokietijos paktų Chamberlainui prilygo

² Apie 1914 m. anglų ir rusų planus Baltijoje žr.: Laurinavičius, Č. *Lietuvos su Klaipėda ir Vilniumi genezė: anglų ir rusų „Didžiojo žaidimo“ Baltijos aspektas*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2020, p. 135–137.

³ Lauterschlager, K. Plan „Catherine“: the British Baltic Operation, 1940. *Journal of Baltic Studies*. Vol. 5, Nr. 3, 1974, p. 211–220; Stevenson, J. „Operation Catherine“ and Churchill's Phantom Fleet. *World War I Magazine*, July 2005. Prieiga per internetą: <http://www.webatomics.com/jason/catherine.html> [žiūrėta 2026 06 30]; Lambert, A. The Only British Advantage: Sea Power and Strategy, September 1939 – June 1940. *Northern European Overture to War, 1939–1941: From Memel to Barbarossa* / Edited by M. H. Clemmensen and M. S. Faulkner. Leiden-Boston: BRILL, 2013, p. 45–73; Weinberg, G. L. *A World at Arms: A Global History of World War II*. Cambridge: Cambridge UP, 2020, p. 72, 953; Regan, G. *Geoffrey Regan's Book of Naval Blunders*. London: André Deutsch, 2001, p. 76–77; Larson, C. Operation Catherine: Winston Churchill's Plan to Take Berlin (And Crush Hitler) in 1940. Why didn't it happen? *The National Interest*, 2020 05 05. Prieiga per internetą: <https://nationalinterest.org/blog/buzz/operation-catherine-winston-churchill%E2%80%99s-plan-take-berlin-and-crush-hitler-1940-151101> [žiūrėta 2026 06 30].

⁴ „I named the plan „Catherine“ after Catherine the Great, because Russia lay in the background of my thought.“

⁵ Pasak K. Lauterschlagerio, Rusija buvo „vienas iš svarbiausių jo strategijoje veiksmų“. Bet ta tezė nevystoma (Lauterschlager, K. Plan „Catherine“: the British Baltic Operation, p. 220).

⁶ Pasirinkome angliškos sąvokos „appeasement“ transkribuotą lietuviško tarimo variantą *epismentas*, nes galimi lietuviški vertiniai – sutramdymas, nuraminimas – jos turinio adekvačiai neperteikia.

⁷ Churchill, W. *The Twilight War*, p. 452.

kelionei į Kanosą. Šiaip ar taip, galime manyti, kad Churchillui, kaip baltai varnai, atsidūrus episminkų dominuojamame kabinete, teko prie daugumos derintis ir, vadinas, savo pažiūras maskuoti.⁸

Pagaliau, kad ir kaip žiūrėti į planą „Katerina“ – reikšmingas jis ar bereikšmis, – turėtų būti aišku, kad jis neteko pradinės prasmės kilus SSRS ir Suomijos karui. Bet istoriografijoje pastebima tendencija vengti plano likimo sąsajų su šiuo karu. Įdomu pažymėti dar ir tai, kad reprezentacinėse (visa apimančio pobūdžio) studijose, kurios skirtos Antrojo pasaulinio karo eigai, nuorodų į „Katerinos“ planą nėra.⁹ Kita vertus, pastebima tendencija „Katerinos“ planą kilus SSRS ir Suomijos karui įvardinti kaip „Skandinavijos ekspediciją“ arba kaip „Skandinavijos projektą“, kartais net nenurodant plano autorystės.¹⁰ Internetinė aptiktoje versijoje planas, liečiantis tik Skandinaviją, įvardintas kaip Churchillio „Katerinos“ planas.¹¹

Rusiškoje ar sovietinėje istoriografijoje „Katerinos“ plano temos apskritai neteko aptikti. Minske rusų kalba išleista ir Maskvoje platinta Churchillio Antrojo pasaulinio karo istorija – be puslapių, skirtų „Katerinos“ planui¹², Maskvoje išleistoje minimoje istorijoje yra sutrumpinimų, liečiančių „Katerinos“ planą.¹³

Lenkijoje, regis, laikomasi nuomonės, kad vyriausybė informacijos apie planą „Katerina“ neturėjusi. Nors mums pirštųsi prielaida, kad būtent to plano kontekste signalas iš Londono 1939 m. rudenį galėjo būti paskata Lenkijos vyriausybei susilaikyti nuo viešos kritikos Lietuvos atžvilgiu dėl jos vykdytos politikos Vilniuje bei Vilniaus krašte.¹⁴

Lietuvos ambasadorius Londone Bronius Balutis 1939 m. spalį rašė: „Iš patikimų šaltinių žinoma, kad Lenkijos užsienio reikalų ministras Augustas Zaleskis nebetikina reikalauti grąžinti rusų užgrobtų teritorijų (įskaitant Vilnių). Tai buvo padaryta siekiant įtikinti britams...“ Kai Henrikas Rabinovičius, Lietuvos pasiuntinys Londone atstovas, paklausė britų diplomato Williamo Strango, ar įmanoma, kad rusų užimtos teritorijos vieną dieną grįžtų Lenkijai, Strangas atsakė tuo netikintis ir, jo manymu, tuo netikintis ir patys lenkai.¹⁵ Londone tuo metu laikytasi nuomonės, kad būsima Lenkija turėsianti etnografinės ribas, garantuotas didžiųjų valstybių. Įdomu, kad Lenkijos premjeras Stanisławas Sikorskis 1939 m. lapkričio 14–20 d. per vizitą Londone Vilniaus klausimo nekėlė, tik išreiškė pretenzijas į Rytų Prūsiją.¹⁶ Bet viešose deklaracijose Lenkijos vadovai vadovavosi prieškarinių sienų atkūrimo imperatyvu.¹⁷

Verta dėmesio dar ta aplinkybė, kad Churchillio dirbta prie plano nuo pirmųjų 1939 m. rugsėjo dienų, t. y. tuo metu, kai Lenkija tebekovojo su Vokietija, o SSRS iki rugsėjo 17 d. delsė įsitraukti. Kartu

⁸ Chamberlainas Churchillį laikė „suaugusiu vaiku, kuris nežino savo motyvų ir nesupranta savo veiksmų“, todėl prisakė savo šalininkams Karo kabinete „prižiūrėti Churchillį“ (Cowling, M. *The Impact of Hitler. British politics and British Policy 1933–1940*. Cambridge: Cambridge UP, 2005, p. 369, 379). Pats Churchillis įsitraukdamas į kabineto veiklą manė, kad „geriau buvo veikti, kad ir apibrėžtose ribose, nei turėti privilegiją daug kalbėti.“ Beje, Karo kabineto posėdžiuose dalyvaudavo ir Churchillio bendramintis Antony'is Edenas, formaliai nebūdamas to kabineto nariu (Churchill, W. *The Twilight War*, p. 409, 419–420, 448).

⁹ Woodward, L. *History of the Second World War. British Foreign Policy in the Second World War. Vol. 1*. London: Her Majesty's Stationery Office, 1970; Butler, J. R. M. *Grand strategy. Vol. II. September 1939–June 1941*. London: Her Majesty's Stationery Office, 1957; Roskill, S. W. *The War at Sea 1939–1945: Volume 1: The Defensive (History of the Second World War United Kingdom Military Series). Vol. 1. The Defensive*. London: Her Majesty's Stationery Office, 1954.

¹⁰ Woodward, L. *History of the Second World War. British Foreign Policy in the Second World War*, p. 31.

¹¹ *The Desperate Years*. Prieiga per internetą: <https://time.com/archive/6703401/desperate-years> [žiūrėta 2026 06 30].

¹² Черчилль, У. *Вторая мировая война. Надвигающаяся буря. Адольф Гитлер. Сумерки войны. Национальная коалиция. Битва за Англию. Воспоминания*. Минск: Харвест, 2003. Beje, šioje laidoje nenurodyta, kokia originalia Churchillio memuarų versija pasinaudota.

¹³ Черчилль, У. *Вторая мировая война: В 3 кн. Кн. 1. Т. 1: Надвигающаяся буря; Т. 2: Их звездный час*. Москва: Альпина нон-фикшн, 2010. Sutrumpinimai, susiję su „Katerinos“ planu, pastebėti ir angliškose bei amerikietiškuose leidiniuose: pvz., Churchill, W. S. *Memoirs of The Second World War. An ABRIDGEMENT of the six volumes*. Boston: Houghton Mifflin Company, 1987.

¹⁴ *Lietuvos istorija T. X. Nepriklausomybė 1918–1940, Antra dalis*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2015, p. 536–545; Laurinavičius, Č. Litewska politika narodowościowa na Wilenszczyźnie w latach 1939–1940. In: *Stosunki etniczne podczas wojny i okupacji. Białystok i Wilno 1939–1941 – 1944–1945*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2011, p. 33–64.

¹⁵ Lietuvos pasiuntinio Britanijoje B. Balučio 1939 10 18 pranešimas į Kauną. LCVA, F. 383, ap. 7, b. 2240, l. 56; Lietuvos atstovybės Londone darbuotojo H. Rabinovičiaus 1939 11 20 pranešimas į Kauną. LCVA, F. 648, ap. 1, b. 141, l. 5.

¹⁶ *Historia dyplomacji Polskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999, p. 148.

¹⁷ *The Complete Maisky Diaries. Vol. 2, The Ribbentrop-Molotov Pact and the Battle of Britain 1939–1940* / Ed. by Gabriel Gorodetsky. New Haven and London: Yale UP, 2017, p. 649, 679–680 (paaiškinimai apie šį leidinį toliau); Halifakso pavaduotojo Richardo Butlerio 1939 10 17 pokalbis su Maiskiu; 1939 11 11 Mairio aprašyta Lenkijos vyriausybės vizito Londone eiga.

reikia turėti galvoje, kad viešumoje nebuvo žinoma, kas iš tikrųjų sutarta SSRS ir Vokietijos, tik numanyta, bet kartu daug spėliota. Iš esmės sprendimai daryti remiantis faktine įvykių raida. Apskritai SSRS pozicija ir po rugpjūčio 23 d., ir po rugsėjo 17 d. tebebuvo mįslinga.¹⁸

Specialią vietą kalbama tema užimtų suomių autoriaus Markku Ruotsilos veikalas, skirtas Churchillio pozicijai Suomijos atžvilgiu.¹⁹ Veikalas apima platų laikotarpį, pradedant nuo Churchillio kovos su bolševikine revoliucija Rusijoje, matyt, todėl mus dominanti tema aprašyta instrumentiškai. Jame yra konstatuojama, kad pagal planą „Katerina“ Churchillio siekta sudaryti „grand alliance“ iš Suomijos, Švedijos, Norvegijos bei SSRS, kad Žiemos karas sukomplikavęs planą, kad Churchillis bandęs išvengti karo su SSRS, bet suartėjęs su *epismininkų* atstovu Samueliu Hoare'u Churchillis nudreifavęs į ypač radikalią antikomunistinę retoriką.²⁰ Monografijoje Baltijos valstybių bei Lenkijos situacija neličiama. Latvijos istoriografijoje Churchillio planas „Katerina“, mūsų žiniomis, nėra aptartas. Bet Skandinavijos šalims skirtoje Patrico Salmono studijoje Churchillio planas „Katerina“ apibūdintas kaip „klaidingų prielaidų vizija“.²¹

Taigi, apskritai istoriografinėse situacijose turime kažką panašaus į tarp 1939 m. „Katerinos“ plano ir 1914 m. Anglijos–Rusijos konvencijos.²² Bet „Katerinos“ plano atveju, kaip minėta, turime prieinamą paties Churchillio Antrojo pasaulinio karo istorijos dalį, kurioje skirta vietos minimam planui. Be to, Churchillis pateikė platesnių duomenų apie savo poziciją Sovietų Sąjungos atžvilgiu. Taigi, šiaip ar taip, Churchillio istorija tarnaus mums ir kaip istoriografinė atrama, ir kaip šaltinis.²³ Šiam straipsniui labai svarbios Estijos autoriaus Magnuso Ilmjärvo studijos.²⁴ Be to, pasiremsime darbais, kuriuose planas „Katerina“ nėra specialiai minimas, bet kuriuose pateikta labai reikšmingų duomenų bei vertinimų apie situaciją Baltijos regione 1939 m. rudenį.²⁵

Dėl „Katerinos“ plano tikslų

Churchillio atsiminimuose yra pateiktas paties plano tekstas.²⁶ Jis panašus į techninių duomenų sąvadą, kuriame konkretūs sumanymai bei prasmės liko už teksto ribų.²⁷ Vadinas, esminį plano turinį galima atkurti tik apytikriai, remiantis visa prieinama medžiaga.

Taigi, pasirėmę turimų duomenų apie planą „Katerina“ visuma, leisime sau laisviau interpretuoti šį planą, sąlyginai įžvelgdami jame dvi plotmes. Pirmai plotmei priskirtume ambicingą (ir, matyt,

¹⁸ Dębski, S. Polish Perceptions of the Strategic Situation on the Eve of the Second World War. In: *Northen European Overture to War, 1939–1941: From Memel to Barbarossa* / Edited by Michael H. Clemmesen and Marcus S. Faulkner. Leiden-Boston: BRILL, 2013, p. 189–208.

¹⁹ Ruotsila, M. *Churchill and Finland: A study in Anticommunism and Geopolitics*. London and New York: Routledge. 2005.

²⁰ *Ibidem*, p. 70–86. Galėtume pridurti, kad Churchillis veikė paisydamas angliškos politinės kultūros, ir nenuostabu, kad iškilus reikalui keisti Chamberlainą premjeru buvo paskirtas būtent Churchillis. Gavęs valdžią jis gana greitai nušalino nuo valdžios visus epismininkus, taip pat ir Hoare'ą.

²¹ Salmon, P. *Scandinavia and the Great Powers 1890–1940*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

²² Žr.: Williamson, S. R. Jr.; May, E. R. An Identity of Opinion: Historians and July 1914. *The Journal of Modern History*, Vol. 79, No. 2, 2007, p. 349; Kennedy, P. *The Rise of Anglo-German Antagonism*. London: The Ashfield Press, 1980, p. 452, 546; Rothfels, H. Die englisch-russischen Verhandlungen von 1914 über eine Marinekonvention. *Berliner Monatshefte*, 12 (1934), Nr. 5, p. 365–372; Rauh, M. Die britisch-russische Marinekonvention von 1914 und der Ausbruch des Ersten Weltkrieges, *Militaergeschichtliche Zeitschrift*, Band 41 Heft 1, 1987, p. 37–60.

²³ Churchill, W. *The Twilight War*. Naudosimės pirmąja (1948) šio veikalo leidimo versija.

²⁴ Ilmjärv, M. *Silent submission: Formation of Foreign Policy of Estonia, Latvia and Lithuania: Period from Mid-1920's to Annexation in 1940*. Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis. *Studia Baltica Stockholmiensia* 24, 2004; Ильмярв, М. *Безмолвная капитуляция. Внешняя политика Эстонии, Латвии и Литвы между двумя войнами и утрата независимости (с середины 1920-х годов до аннексии в 1940)*. Москва: РОССПЭН, 2012, p. 485 (šio veikalo rusiška ir angliška versijos netapačios).

²⁵ Carley, M. J. 1939: *The Alliance That Never Was and the Coming of World War II*. Chicago: Ivan R Dee, 1999; Kitchen, M. *British Policy Towards the Soviet Union During the Second World War*. London: Macmillan, 1986; Roberts, G. *Churchill and Stalin on the Eve of War: Episodes in Anglo-Soviet Relations, September 1939–June 1941*. 1995. Prieiga per internetą: https://www.academia.edu/21880411/Churchill_and_Stalin_on_the_Eve_of_War?email_work_card=reading-history[žiūrėta 2026 06 30]; Anderson, E. British Policy towards the Baltic States. *Journal of Baltic Studies*, Vol. 11, No. 4, 1980, p. 325–331.

²⁶ Churchill, W. *The Twilight War*, p. 692–694.

²⁷ Andrew Lamberto nuomone, tikrieji plano tikslai neaiškūs (Lambert, A. The Only British Advantage, p. 48).

svarbiausią) plano užmojį – su grupe laivų įsiveržus į Baltijos jūrą grasinti Vokietijos pakrantei ją bombarduojant (čia neišvengiamai persasi asociacija su 1914 m. lordo Fisherio planu, pagal kurį turėjo būti laipinamas bendras anglų ir rusų desantas Pomeranijoje taip grasinant Berlynui). Kita plano „Katerina“ plotmė nemažiau svarbi – tikėtasi nutraukti geležies rūdos tiekimą iš Skandinavijos į Vokietiją. Vis dėlto, matytume, pirmoji plotmė turėjo būti esminė, kadangi pagal ją Anglijos pusėn turėjo vienokia ar kitokia forma pereiti Sovietų Sąjunga. Tokiu atveju galima buvo tikėtis, kad prie antivokiškos sąjungos prisijungs ir Skandinavijos šalys. O tuomet galėjo išsispęsti dvi Churchillį kankinusios problemos: pirma, atsirastų galimybės britų laivams pasinaudoti Skandinavijos uostais (eventualiai – ir Kronštatu)²⁸, ir, antra, susidarytų objektyvios prielaidos nutraukti geležies rūdos tranzitą iš Skandinavijos į Vokietiją.²⁹ Kaip rezultatas turėjo būti pasiektas bene svarbiausias plano tikslas – kare perimta iniciatyva iš Vokietijos.³⁰

Sprendžiant iš Churchillio pateiktų duomenų, „Katerinos“ planas turėjo logikos. Visų pirma dėl to, kad Britanijos laivynas buvo gerokai didesnis už Vokietijos laivyną.³¹ Be to, Vokietijos šiaurinė pakrantė buvo strategiškai pažeidžiama.³² Verta taip pat turėti galvoje vieną iš svarbiausių strateginių nuostatų, kuria Churchillis vadovavosi per visą Antrąjį pasaulinį (bent jau iki 1944 m.), o būtent – išvengti tokių Britanijos žmonių nuostolių, kokių patirta Pirmajame pasauliniame kare. Principinė prielaida tokiam tikslui pasiekti, Churchillio nuomone, – karinių veiksmų vektorius perkėlimas iš sausumos į jūrą. Tam ir turėjo pasitarnauti jūrinė akcija Baltijoje. Bet tuomet kiltų klausimas, koku pagrindu galėjo būti planuojamas Sovietų Sąjungos įtraukimas į savo pusę. Į tą klausimą minėtoje istoriografijoje atsakymo nėra, todėl lieka „pakibusi ore“ ir „Katerinos“ plano dalis, susijusi su Skandinavija. Bet Sovietų Sąjungos įtraukimo į savo pusę problemos sprendimą galima įžvelgti paties Churchillio atsiminimuose. Todėl leisime sau juos kiek plačiau pacituoti.

1939 m. rugsėjo 25 d. vyriausybės posėdyje Churchillis, kaip pats sakė, smerkęs rusus už kolaboravimą su vokiečiais, bet tai daręs „ramiu balsu“. Kadangi ties faktine Lenkijos pasidalinimo linija „rusai sutelkė labai dideles pajėgas... dabar jie atsidūrė priešpriešoje su Vokietija, ir Vokietijai visiškai neįmanoma išardyti Rytų fronto“.³³

Spalio 1 d. kalbėdamas per radiją Churchillis pakartojo frazę „Rytų frontas tebeegzistuoja“ ir paaiškino:

Kad Rusijos armijos stovėtų šioje linijoje, tai buvo akivaizdžiai būtina Rusijos saugumui nuo nacių grėsmės. <...>

*Negaliu jums numatyti Rusijos veiksmų, – tęsė Churchillis, – tai mįslė, įvyniota į paslaptį mįslės viduje; bet galbūt yra raktas. Tas raktas yra Rusijos nacionalinis interesas. Vokietijos įsikūrimas Juodosios jūros pakrantėje arba Balkanų valstybių užkariavimas ir Pietryčių Europos slavų tautų pajungimas negali atitikti Rusijos interesų ar saugumo.*³⁴

²⁸ Tas uostas, kaip bendros laivų dislokacijos vieta, figūravo 1939 m. vasaros derybose tarp Vakarų valstybių ir SSRS.

²⁹ Churchill, W. *The Twilight War*, p. 461, 694.

³⁰ Lambert, A. Seapower 1939–40: Churchill and the Strategic Origins of the Battle of the Atlantic. *Journal of Strategic Studies*, Vol. 17, Issue 1, 1994, p. 86–108.

³¹ Pagal skaitmeninę išraišką britų laivyno pranašumas prieš vokiečių buvo ryškus (Churchill, W. *The Twilight War*, p. 689).

³² Churchill, W. *The Twilight War*, p. 412–413.

³³ Sąvoka „Rytų frontas“ asocijavosi su 1939 m. vasaros derybomis tarp Anglijos bei Prancūzijos, iš vienos pusės, ir SSRS – iš kitos, dėl Vokietijos agresijos blokavimo iš Vakarų ir Rytų. Po SSRS–Vokietijos paktų Vakarų šalių propaganda Sovietų Sąjungą apkaltino „sužlugdžius Rytų frontą“.

³⁴ Churchill, W. *The Twilight War*, p. 449; Carlton, D. *Churchill and the Soviet Union*. Manchester and New York: Manchester UP, 2000, p. 70–71. Manoma, kad Churchillis akcentavo „Rytų fronto“ egzistavimą siekdamas neutralizuoti Chamberlaino vyriausybėje tvyrojusią nuostatą baigti karą. Generolo Kurto Tipelskircho teigimu, po Lenkijos sutriuškinimo Vokietijos smogiamosios jėgos buvo išvestos, ir Rytų frontas neegzistavo (Типельский, К. *История Второй мировой войны. Т. 1*. Санкт-Петербург: Полигон, 1994, p. 30).

Kitoje atsiminimų vietoje Churchillis rašė:

Britų laivyno vadovavimas Baltijos jūrai galbūt atneš lemiamų laimėjimų. Skandinavija, išlaisvinta nuo vokiečių invazijos grėsmės, natūraliai būtų įtraukta į mūsų karo prekybos sistemą, o gal net į bendrą kariavimą. Britų laivynas, valdantis Baltijos jūrą, ištiesyt Rusijai ranką tokiu būdu, kuris greičiausiai būtų lemiamas visai sovietų politikai ir strategijai. Šie faktai nebuvo ginčijami tarp atsakingų ir gerai informuotų vyrų.³⁵ Baltijos jūros kontrolė – akivaizdus aukščiausias prizas ne tik Karališkamajam laivynui, bet ir Britanijai <...>

1939 m. rudenį, – tęsė Churchillis, – Rusija buvo neutrali šalis, balansuojanti tarp antagonizmo ir tikrojo karo. Švedija turėjo keletą tinkamų uostų, kuriuose galėjo būti dislokuotas Britanijos laivynas. Tačiau buvo galima tikėtis, kad Švedija atsidurs Vokietijos invazijoje. Neturėdami Baltijos jūros kontrolės, negalėjome prašyti Švedijos uosto. Bet be Švedijos uosto negalėjome turėti Baltijos jūros. Strateginė mintis buvo aklavietėje. Ar įmanoma ją įveikti? <...> Ketvirtą dieną po atvykimo į Admiralitetą paprašiau Karinio jūrų laivyno štabo parengti planą, kaip priverstinai perplukdyti laivus į Baltijos jūrą. Planavimo skyrius greitai atsakė, kad Italija ir Japonija turi būti neutralios; kad oro atakos grėsmė atrodo pernelyg didelė; tačiau, nepaisant to, operacija verta detalaus planavimo ir, jei bus nuspręsta, kad tai įmanoma, turėtų būti įvykdyta 1940 m. kovo mėn. arba anksčiau. Tuo tarpu ilgai kalbėjau su Karinio jūrų laivyno statybos direktoriumi seru Stanley Goodallu, vienu iš mano draugų iš 1911/12 m., kurį ši idėja iš karto sužavėjo. Pavadinau planą „Katerina“ Jekaterinos Didžiosios vardu, nes mano minčių pagrindas buvo Rusija.³⁶

Taigi, trumpai tariant, Churchillis savo planą projektavo remdamasis Rusijos saugumo interesais Baltijoje (kas istoriografijai, regis, yra „uždrausta teritorija“). O Churchillui tuomet buvo svarbiausia, kad tie Rusijos interesai prieštaravo Vokietijos interesams. Beje, toks padėties matymas atsispindėjo ir spalio 19 d. *Foreign Office* raporte, kuriame pabrėžta, kad Sovietų Sąjunga nenori labai stiprios Vokietijos, kad ji bando balansuoti ir kad ateityje Vokietija tokią Sovietų politiką interpretuos kaip sau „labai nepalankią“.³⁷ Išeitų, kad tokia kontekste Sovietų Sąjungos interesai turėjo neprieštarauti Britanijos interesams.

Koks galėjo būti Sovietų Sąjungos ir Britanijos interesų santykis su Baltijos valstybėmis, tiesioginio atsakymo Churchillio studijoje neduota, juo labiau jo nerasime kitoje minėtoje literatūroje. Pažymėtina, kad trijų Baltijos valstybių ir SSRS sutarčių 1939 m. rudenį fakto Britanijos vyriausybė oficialiai nekommentavo. Kiek žinoma, to nedarė ir Prancūzijos, ir JAV vyriausybės. Panašu, kad atsižvelgiant į susidariusios padėties trapumą vengta atsakomybės už vienokio ar kitokio pareiškimo galimas neigiamas pasekmes Baltijos valstybių padėčiai. Bet tai lietė tik oficialią minimą šalių poziciją.

Kadangi šiaip ar taip buvo kalbama apie situaciją, atitinkančią oficialius Britanijos interesus (o Lietuvos bei Baltijos valstybių genezę galima matyti tam tikroje interesų kolizijoje (koreliacijoje) tarp Rusijos (Sovietų Rusijos) ir Anglijos), galėtume preziumuoti, kad ir Baltijos valstybių interesai „Katerinos“ plano realizacijos atveju neturėjo nukentėti – bent jau taip, kaip jie nukentėjo po 1940 m. sovietinės aneksijos. Sprendžiant iš turimos medžiagos, anglų ir sovietų santykiai 1939 m. rugsėjo–lapkričio mėn. buvo daug maž normalūs – ir net turėjo tendenciją gerėti – iki to momento, kai Suomija (lapkričio 13 d.) nutraukė derybas su SSRS. Lapkričio 23 d. Admiraliteto posėdyje Churchillis pareiškė, kad darbas prie „Katerinos“ plano atidedamas iki 1940 m. kovo pabaigos.³⁸

³⁵ Nėra duomenų, kad planas „Katerina“ svarstytas Karo kabinete. G. Reganas perša nuomonę, kad niekas planui nepritaręs. Sprendžiant iš kitų autorių darbų, Admiralitete tuo klausimu nebuvo aiškos nuomonės.

³⁶ Churchill, W. *The Twilight War*, p. 461–463.

³⁷ Woodward, L. *History of the Second World War. British Foreign Policy in the Second World War*, p. 37–38.

³⁸ Lauterschlager, K. Plan „Catherine“: the British Baltic Operation, p. 216. Žinoma, įsiveržimo į Baltiją galimybės objektyviai užkirto ir prasidėjusi 1939–1940 m. žiema, nes šaltuoju metų laiku diduma jūros užšaldavo.

Sovietams užpuolus Suomiją, Churchillio planas faktiškai redukovosi: imta koncentruotis į pastangas nutraukti geležies rūdos tiekimą iš Švedijos į Vokietiją; tam turėjo pasitarnauti ekspedicinės pajėgos, išlaipintos Norvegijos Narviko uoste; taip pat per Narviko uostą planuota teikti paramą Suomijai. Kiek mums žinoma, pats Churchillis nebuvo minimos redukcijos šalininkas. Jo atsiminimuose vis pabrėžiama, kad dėl Britanijos strateginio intereso eliminuoti Vokietijos galią Baltijos jūroje vertėjo sutikti su sovietų įtakos didėjimu Pabaltijyje. Bet netektų abejoti, kad pasipriešinti N. Chamberlaino vyriausybėje daugumos nuomonei Churchillis nepajėgė.³⁹ Istoriko G. Gorodeckio nuomone, Britanijos pozicija Suomijos ir Sovietų Sąjungos ginče buvusi ambivalentiška: viena vertus, britai tolo nuo galimybės susitarti su vokiečiais prieš sovietus, bet, kita vertus, jie ragino suomius nepriimti sovietų reikalavimų.⁴⁰ Žinoma, kad nuo 1939 m. rudens didžiausia karo veiksmų prieš SSRS iniciatore darėsi Prancūzija (beje, kartu su Lenkijos emigracine vyriausybe, reziduojančia Paryžiuje–Anžė).⁴¹ Be to, į Sovietų agresiją Suomijos atžvilgiu labai aštriai reaguota JAV bei Lotynų Amerikos šalyse. O Britanija tuo klausimu laikėsi tarsi kiek santūresnės pozicijos.

Apie Britanijos ir SSRS santykius kaip plano „Katerina“ politinį foną

Reikia turėti galvoje, kad planas „Katerina“ buvo slaptas, ir už Admiraliteto ribų apie jį labai mažai kas žinojo. Taip pat abejotina, kad apie planą turėjo žinių sovietai. Kad ir kaip ten būtų, spręsti apie to plano perspektyvą bent iš dalies galima atsižvelgus į tai, koks tuo metu buvo bendras Britanijos ir Sovietų Sąjungos santykių klimatas – tiek viešas, tiek neviešas bei liečiantis privačius politinių veikėjų santykius. Čia pasiremsime Britanijos Parlamento abiejų rūmų debatų stenogramomis, kuriose paliesti SSRS politikos aspektai, taip pat SSRS ambasadoriaus Londone Ivano Maiskio dienoraščio publikacija JAV Jeilio universitete.⁴²

Beje, Maiskis, rezidavęs Londone nuo 1925 m., o nuo 1932 m. – ambasadorius, pasižymėjo gebėjimu bendrauti su daugeliu Britanijos elito įžymybių, ir jo dienoraščio turinys kartais gerokai skiriasi ne tik nuo tipinių sovietinių publikacijų, bet ir apskritai nuo dominuojančių istorinių vaizdinių. Gorodeckio parengta Maiskio dienoraščio publikacija papildyta intriguojančiais intarpais iš kitų šaltinių. Pavyzdžiui, remiantis kairiojo flango britų veikėjų (Hugho Daltono bei Beatrice Webb) duomenimis, Churchillis tik sugrįžęs į Admiralitetą nusiuntęs tokią žinutę savo nuolatiniam diskusijų partneriui Maiskiui: „Aš nuoširdžiai tikiu, kad tarp mūsų šalių viskas bus gerai...“. O Maiskis atsakė: „Kremlius pasitiki Churchilliu.“⁴³ Tolesni įrašai dienoraštyje liudija, kad Churchillis privačiuose pokalbiuose kur kas aiškiau, nei įprasta manyti, reiškęs pritarimą Sovietų įtakos išplitimui Baltijos šalyse. 1939 m. spalio 6 d. pasikvietęs į Admiralitetą Maiskį, Churchillis gurkšnodamas viską samprotavo, kad SSRS įtakos išplėtimas Baltijos valstybėse (turėtos galvoje Estija ir Latvija) atitiko Britanijos interesus, nes kartu ribojo Hitlerio „Lebensraumą“. Be to, Baltijos šalių įtraukimas į SSRS orbitą atitiko istorines ir geografines tendencijas, todėl galiausiai turėjo pasitarnauti stabilizacijai bei taikai Rytų Europoje.⁴⁴ O kito nuolatinio Maiskio diskuto Davido Lloyd George'o pranašauta, kad nugalėjus Vokietiją Britanijoje įsigalėsianti socialistinė

³⁹ Gorodecky, G. *Staford Cripps' mission to Moscow 1940–42*. Cambridge: Cambridge UP, 1984, p. 16.

⁴⁰ „Britain was overtly siffening Finnish resistance to the Russians' claims.“ Žr.: Gorodecky, G. *Staford Cripps' mission to Moscow*, p. 15. Lapkričio 10 d. Krippsas teigė Maiskiui, kad suomiams „moralinę paramą“ teikia Chamberlaino įgaliota grupė – „Horacijus Wilsonas ir C“. O kita grupė – A. Edenas, H. Stanley, W. Elliotas bei Churchillis – pasisako už santykių su SSRS gerinimą (*The Complete Maisky Diaries*, p. 665).

⁴¹ Lenkijos emigrantinė vyriausybė buvo deklaravusi tikslą kare pasiekti pergalę prieš Vokietiją ir SSRS „bet kokia kaina“ (*Historia dyplomacji Polskiej*, p. 150–160).

⁴² *The Complete Maisky Diaries*. Internetu prieinamas ir Rusijoje A. O. Čiubariano iniciatyva išleistas tas pats Maiskio dienoraštis rusų kalba: *Научное наследство*. Москва, 2006. Т. 33: Иван Михайлович Майский. Дневник дипломата. Лондон, 1934–1943: В 2 кн.: Кн. 1: 1934–3 сентября 1939 года; Кн. 2, часть 1, 4 сентября 1939–21 июня 1941 г.; Кн. 2, ч. 2: 22 июня 1941–1943 год. Abiejuose leidiniuose yra įdomių bei vertingų leidėjų pastabų.

⁴³ *The Complete Maisky Diaries*, p. 615, 974.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 638. Įdomu, kad tokia pati nuomonė fiksuota ir Churchillio pokalbyje su Gomindano atstovu Sun Fo (*ibidem*, p. 670).

santvarka.⁴⁵ Žinoma, tokių žinučių neverta priimti, kaip sakoma, už gryną pinigą. Šiaip ar taip, Churchillio entuziazmas Sovietams reiškė, kad jis tuo metu dėl Vokietijos grėsmės Britanijai neturėjo jokių abejonų. O Lloyd George'o, kaip, beje, ir ne vieno kito tuo metu kairiųjų bei liberalių pažiūrų veikėjų, pranašautas socializmas Britanijoje anaip tol nereiškė orientacijos į sovietinio socializmo kopiją.

Įdomiausia tai, kad nors debatuose Parlamente britų politikai apie Sovietų Sąjungą atsiliepdavo gerokai santūriau nei privačiai bendraudami su Maiskiu, apskritai tie atsiliepimai buvo daugiau pozityvūs nei kritiški. Pavyzdžiui, rugsėjo 20 d. Bendruomenių Rūmuose oratoriai daugiau dėmesio skyrė išvakarėse pasakytai Hitlerio kalbai (kurioje pasiūlyta iš Anglijos, kaip nenorinčios pripažinti Vokietijos interesus) nei trimis dienomis prieš tai prasidėjusiam faktiniam Lenkijos pasidalinimui tarp Vokietijos ir SSRS.

Tiesa, rugsėjo 18 d. buvo paskelbtas Jo Didenybės vyriausybės pareiškimas (anot Maiskio, „bedantis“), kad „Sovietų vyriausybės išpuolis prieš Lenkiją <...> negali būti pateisinamas pateiktais argumentais⁴⁶, kad nors šių įvykių pasekmės dar nėra akivaizdžios, niekas, kas įvyko, neturės jokios įtakos Jo Didenybės vyriausybės ryžtui vykdyti savo įsipareigojimus Lenkijai ir tęsti karą visa energija, kol šie įsipareigojimai bus įvykdyti.“⁴⁷

Bet tą pareiškimą savotiškai lydėjo vieno iš debatuose dalyvavusių konservatorių pasisakymas, kuriame, pasirėmus italo korespondento pranešimu, teigta, kad „Rusijos kariuomenė „šiltai sutikta civilių gyventojų“, kad „kovos tarp rusų ir lenkų nežymios“, ir nusistebėta, kodėl tokių žinių nesama Anglijos spaudoje.⁴⁸

Apskritai Parlamente, viena vertus, dominavo nuomonė, kad „dar per anksti skelbti galutinį verdiktą dėl Rusijos veiksmų motyvų ar pasekmių“. Kita vertus, ne vieno iš pasisakiusiųjų raginta „išlaikyti šaltą protą“ ir samprotauta, kad Sovietų Sąjunga veikianti savigynos sumetimais, kad sutraukta jos kariuomenė (daugiau nei 100 divizijų) gerokai nustumusi vokiečius į vakarus ir kad tokia padėtis kur kas grėsmingesnė Vokietijai nei Anglijai.⁴⁹ Nesunku įžvelgti, kad tų pasisakymų logika artima anksčiau pateiktai Churchillio „Katerinos“ plano logikai.

Vis dėlto tolesnė įvykių raida (Vokietijos ir SSRS bendri veiksmai bei komunikatai) didino britų nerimą. Iš Maiskio dienoraštyje pateiktų jo pokalbių su užsienio reikalų ministru lordu Edwardu Halifaxu rugsėjo 23 ir 27 d. aprašymų susidaro įspūdis, kad lordas sutrikęs, o bolševikų įgaliotinis – padėties šeimininkas.⁵⁰

Pasiaiškindamas dėl konkrečių SSRS veiksmų Rytų Lenkijoje, Maiskis Halifaxui pasekė pasaką apie rusų valstietį Ivaną, kuris buvęs kurį laiką ištiktas negalios, ir tuo pasinaudojęs kaimynas išgrobstė jo turtą, tačiau galią atgavęs Ivanas atsiėmė. Halifaxui šią pasaką teko išklausti be komentarų. Nežinia tik, ar Maiskis tą pasaką buvo pats sugalvojęs, ar dėstė pagal instrukciją iš Maskvos.⁵¹

Vis dėlto Halifaxas pasiūlė atnaujinti Anglijos ir SSRS dialogą, ir Maskva sutiko. Rugsėjo 26 d. Molotovo telegramoje Maiskiui nurodyta, kad derybos dėl prekybos sutarties galimos ir... kad Maskva iš principo neatmetanti Lenkijos valstybės atkūrimo galimybės.⁵²

⁴⁵ *Ibidem*, p. 620.

⁴⁶ Turėti omeny Sovietų Sąjungos argumentai apie ukrainiečių ir baltarusių tautų apsaugojimą nuo Lenkijos valstybėje kilusios anarchijos.

⁴⁷ Woodward, L. *History of the Second World War. British Foreign Policy in the Second World War*, p. 12.

⁴⁸ Pasisakymas: Mr. Robert Boothby. War Situation. Vol. 351: debated on Wednesday 20 September 1939. [Situation.: 20 Sep 1939: House of Commons debates – TheyWorkForYou](#) [žiūrėta 2026 06 30].

⁴⁹ Pasisakymai: Ministro Pirmininko, Mr. Arthur Greenwood, Sir Archibald Sinclair, Mr. Boothby. War Situation. Volume 351: debated on Wednesday 20 September 1939. [War Situation.: 20 Sep 1939: House of Commons debates – TheyWorkForYou](#) [žiūrėta 2026 06 30].

⁵⁰ *The Complete Maisky Diaries*, p. 627–634. Susidaro įspūdis, kad būtent tas Maiskio demonstruotas SSRS pozicijų pranašumas prieš Britanijos padėtį buvo vienas iš motyvų Chamberlainui bei jo šalininkams neiti į artimesnį bendravimą su sovietais.

⁵¹ *The Complete Maisky Diaries* (Maiskio 1939 09 27 apsilankymas pas Halifaxą).

⁵² Konkrečiai dėl Lenkijos Molotovo taip atsakyta: „Судьба будущей Польши зависит от многих факторов и противоположных сил, участь которые в настоящее время нет пока возможности.“ *Документы внешней политики*. 1939. Т. XXII, ч. 2. Москва: Международные отношения, 1992, док. № 627, р. 124–125, № 634, р. 130.

Žinia apie 1939 m. rugsėjo 28 d. SSRS ir Vokietijos sutartį „dėl draugystės ir sienos“, kurią lydėjo bendras sovietų ir nacių pasiūlymas Anglijai bei Prancūzijai „likviduoti karą“, Londone vėl sukėlė šoką. Britus ypač baugino to pasiūlymo paskutinė frazė: „Jei karas tęsis, Vokietijos ir SSRS vyriausybės tarp savęs konsultuosios dėl būtinų priemonių.“⁵³ O Maiskio pasitikėjimas savo padėtimi vis augo – kaip kortų lošėjas, pasinaudojęs palankia proga, jis aiškino britams: „SSRS yra neutrali, ir tokia liks, jei Britanijos elgesys neprivers sovietinės vyriausybės įstoti į karą.“⁵⁴

Londone pradėjus svarstyti dėl taikos galimybių, opoziciniuose sluoksniuose tikėtasi tuo pasinaudojus nuversti Chamberlainą. Vis dėlto įsivyravo bendra nuostata – nekapituliuoti, bet ir padėties neaštrinti. Todėl spalio 3 d. Parlamente Chamberlainas teigė „nematęs nieko tokio, dėl ko jo vyriausybė turėtų pakeisti savo politiką“, kad „sutartis [Molotovo–Ribbentropo 1939 m. rugsėjo 28 d. paktas] jokių būdu nereiškia, jog ji bus naudinga Vokietijai, ir todėl Jo Didenybės vyriausybė neprivalo keisti savo tikslų“. Beje, Chamberlaino kalboje buvo ir tokia frazė: „Lenkija nors buvo tiesioginė karo priežastis, ji nebuvo pagrindinė priežastis.“ (Priminsime, kad po rugsėjo 28 d. SSRS ir Vokietijos sutarties etnografinė Lenkijos teritorija atsidūrė nacių okupacinėje zonoje.)

Ypač dėmesingai klausyta opozicijos atstovo Lloyd George'o kalbos, kurią ženklinio perspėjimas – „negalima didinti priešų skaičiaus“. Lloydas George'as taikos klausimą susiejo su Chamberlaino vyriausybės atsistatydinimo perspektyva, bet šiuo atveju mums svarbi kita jo mintis: „Labai džiaugiasi, kad pirmasis Admiraliteto lordas savo galingoje sekmadienio vakaro transliacijoje [turėta omeny Churchillio kalba per radiją spalio 1 d.] atskyrė Rusijos vyriausybės požiūrį nuo Vokietijos vyriausybės požiūrio. Galėčiau pateikti daug priežasčių, kodėl Rusijos užimta Lenkijos dalis vertintina visai kitaip nei ta, kuri susijusi su ponu Hitleriu ir Vokietijos vyriausybe. Bet čia tam ne proga: ar Rusijos užimta Lenkijos dalis tikrai yra Rusijos, diskusijų klausimas...“⁵⁵ Galiausiai Chamberlaino vyriausybė išsilaikė, karo su Vokietija neatsisakyta ir nuspręsta rengti prekybos sutartį su SSRS.⁵⁶

Pažymėtina, kad maždaug tuo metu kai kurie Britanijos laikraščiai („News Chronicle“, „Daily Herald“, „Daily Sketch“) buvo pradėję kampaniją už Churchillio paskyrimą ministru pirmininku. Motyvuota tuo, kad Chamberlainas nesugebantis vesti karo į pergalę.⁵⁷ Bet tąkart kampanija sėkmės neturėjo. Po Hitlerio kalbos spalio 6 d. Reichstage, kai jis atmetė galimybę Vakarų demokratijoms daryti įtaką Rytų Europoje – konkrečiai Lenkijos klausimu, – ažiotažas dėl galimos taikos ėmė slūgti.⁵⁸ Savotišką tašką to etapo „taikos paieškom“ padėjo pats Chamberlainas savo kalboje spalio 11 d.; iš principo neatmetęs de-rybų galimybės, jis darė išvadą, kad taika su Hitlerio vadovaujama Vokietijos vyriausybe neįmanoma.⁵⁹ Bet tektų pažymėti, kad kalbos apie taiką liudijo ne tiek realias taikos paieškas, kiek kariaujančių šalių pastangas plėsti šalininkų gretas. Šiuo atžvilgiu kariaujančioms šalims natūraliai turėjo būti svarbu palenkti į savo pusę Sovietų Sąjungą, formaliai tebesilaikančią neutraliteto.

Spalio 26 d. po dar vienos Ribbentropo kalbos, kurioje galima buvo įžvelgti Vokietijos pastangas įtraukti SSRS į karą prieš Angliją, Lordų Rūmuose įvykusiuose debatuose smarkiai paryškinta Londono pozicija dėl sovietinės Rusijos. Čia pateiksime pagrindinę debatų mintį:

⁵³ TSRS–Vokietija 1939: dokumentinė medžiaga 1939 m. balandžio–spalio mėn. D. 1. Vilnius: Moksas, 1989, p. 110–111.

⁵⁴ *The Complete Maisky Diaries*, p. 630. Gorodeckio pastabose teigiama, kad Halifaksas laikęs Maiskį „neturinčiu pakankamai informacijos“, kiti *Foreign Office* valdininkai manė, kad Maiskis neturįs Stalino pasitikėjimo. Gal šie britų atsiliepimai apie Maiskį – tik autoterapija?..

⁵⁵ Pasisakymai: Ministro Pirmininko, Mr. Attlee, Mr. Lloyd George. HC Deb 03 October 1939, Vol. 351, p. 1855–922. **War situation (Hansard, 3 October 1939)** [žiūrėta 2026 06 30].

⁵⁶ Apie Britanijoje plitusias defetizmo nuotaikas 1939 m. rudenį žr.: Майский, И. М. *Дневник дипломата*. Кн. 2, часть 1, 4 сентября 1939 – 21 июня 1941 г., p. 417–418. Pažymėtina, kad Hitleris jau spalio 9 d. pasirašė planą „Gelb“, pagal kurį turėjo būti nukariautos Vakarų šalys.

⁵⁷ Churchillis vietoj Chamberlaino? *Lietuvos aidas*, 1939 10 05, Nr. 590.

⁵⁸ Hitlerio kalbos atgarsiai. *Lietuvos aidas* 1939 10 07, Nr. 595.

⁵⁹ Anglų pastangos išvengti karo buvusios tuščios. Chamberlaino kalba atstovų rūmuose. *Lietuvos aidas*, 1939 10 13, Nr. 610; Chamberlaino kalbos atgarsiai. *Lietuvos aidas*, 1939 10 13, Nr. 611.

*Turėtume neabejotinai aiškiai pasakyti, kad mes besąlygiškai priimame Rusijos neutralumą, kaip ir Amerikos neutralumą, ir kad mes ne labiau norime įtraukti Rusijos į konfliktą nei Jungtinių Valstijų į konfliktą su Vokietija. Turime išsklaidyti rusų galvose vis dar slypinčią baimę, kad norime įtraukti Rusiją į karą, o paskui palikti ją vieną kovoti su Vokietija... Labiausiai Rusijos vyriausybę mūsų nuširdumu ir geranoriškumu įtikintų kokia nors oficiali užuomina, kad nei dabar, nei ateityje neketiname ginčyti ar kištis į jų naująją poziciją Rytų ir Šiaurės Rytų Europoje. Kadangi kitur buvo aiškiai pasakyta, kad mūsų išipareigojimas Lenkijai galioja tik Vokietijos agresijos atveju, mes neturime pareigos priešintis Rusijos ekspansijai Rytų Europoje ir neturime jokių įsivaizduojamų nacionalinių ar imperinių interesų, kuriuos turėtume ginti toje pasaulio dalyje.*⁶⁰

Kadangi iškilo kausimas, nuo ko Britanija buvo išipareigojusi ginti Lenkiją, paaiškinti teko Halifaxui:

*Tiesa, kad lenkams nesvarbu, ar jie užpulti iš Rytų, ar iš Vakarų, – teigė Halifaxas ir tęsė: – Niekas, turintis informacijos apie tai, kas dabar vyksta įvairiose Lenkijos dalyse, negali jausti nieko kito, kaip tik visišką ir absoliučią kančių ir nepritekliaus tragediją, kuri šią žiemą dar labiau paaštrės ir apie kurią net ir šiandien turime pačių skaudžiausių pranešimų. Paskutinis dalykas, kurį norėčiau padaryti šiuo klausimu, yra ginti Sovietų vyriausybės veiksmus tuo konkrečiu metu, kai jie buvo atlikti. Tačiau verta prisiminti du dalykus: pirma, jie (sovietai) niekada nebūtų ėmęsi šių veiksmų, jei Vokietijos vyriausybė nebūtų jų pradėjusi ir parodžiusi pavyzdį įsiverždama į Lenkiją be jokio karo paskelbimo. Antra, galbūt istoriniu požiūriu verta prisiminti, kad Sovietų vyriausybė savo veiksmais nustatė Rusijos sienas iki ribos, kurią Versalio konferencijos metu rekomendavo kilmingasis markizas lordas Curzonas, anksčiau vadovavęs Rūmams ir buvęs tuo metu užsienio reikalų sekretoriumi.*⁶¹

Apskritai Londono požiūryje į Sovietų Sąjungą svarbus buvo visas perimetras šalių nuo Suomijos šiaurėje iki Turkijos pietuose. Kaip galėjome pastebėti iš pateiktos medžiagos, Londonas demonstravo nusiteikimą traktuoti Stalino sprendimo potekstę (pagal kurią Lenkija apribota Kerzono linijos) kaip priimtina kompromisą, o atitinkamus sprendimus dėl Estijos, Latvijos bei Lietuvos, kur po paktų su Maskva tebeveikė Vakarų valstybių atstovybės ir tebedominavo vakarietiški viešosios erdvės standartai, Londone nematyta reikalo viešai aptarinėti.⁶² Nemažas sambrūzdis buvo kilęs dėl Turkijos, kurios užsienio reikalų ministras, kone mėnesį praleidęs Maskvoje, niekaip negalėjo rasti sutarimo su sovietiniais lyderiais: mat Maskva turėjo rekomendacijas iš Berlyno priversti Turkiją atsiriboti nuo išipareigojimų Anglijai bei Prancūzijai, o Turkijos ministras savo ruožtu buvo spaudžiamas Londono bei Paryžiaus pasistengti įkalbėti Maskvą jungtis prie bendro Turkijos ir Vakarų valstybių susitarimo.⁶³ Galiausiai Maskvos derybose pasirinktas kompromisas – nei sudaryta SSRS ir Turkijos sutartis pagal Berlyno pageidavimą, nei priimtas Londono ir Paryžiaus pirštas modelis: tuometinėje regiono konjunktūroje Maskvai užteko vien gautų laisvų rankų dėl Besarabijos.⁶⁴ Toks sprendimas, regis, tenkino ir Londoną. Taigi, bemaž per visą Šiaurės ir Pietų perimetrą lyg ir brendo prielaidos strateginiam kompromisui tarp Maskvos ir Londono.

Bet Suomijos atvejis tapo išimtimi. Tam turėjo įtakos ir subjektyvūs, ir objektyvūs parametrai. Sovietų Sąjungai Suomija, be abejo, buvo svarbi saugumo požiūriu, bet 1939 m. prieškarinės krizės metu Suomijos veiksnys, priešingai nei Lenkijos ar Baltijos valstybių, nebuvo iškilęs į pirmą planą. Mat Suomija buvo

⁶⁰ *The War: Reply To Herr Von Ribbentrop*. Vol. 114: debated on Thursday 26 October 1939. *The War: Reply To Herr Von Ribbentrop – Hansard – UK Parliament* [žiūrėta 2026 06 30] (Pasisakymai: Lord Snell, Earl Stanhope, The Earl of Listowel, Lord Mattistone).

⁶¹ *The War: Reply To Herr Von Ribbentrop – Hansard – UK Parliament* [žiūrėta 2026 06 30].

⁶² Apie *Foreign Office* vykusius svarstymus, ar Baltijos valstybės galėtų pasipriešinti sovietų ekspansijai, žr.: Ильярм, М. *Безмолвная капитуляция*, p. 481–482.

⁶³ Чубарьян, А. О. *Канун трагедии: Сталин и международный кризис. Сентябрь 1939 – июнь 1941*. Москва: Наука, 2008, p. 165–185.

⁶⁴ Didžiosios Britanijos, Prancūzijos ir Turkijos tarpusavio pagalbos paktas tarptautinės politikos ir teisės požiūriu. *Lietuvos aidas*, 1939 10 23, Nr. 637.

atmetusi Hitlerio pasiūlymą sudaryti nepuolimo sutartį ir kartu su kitomis Skandinavijos valstybėmis laikėsi realaus neutraliteto. Be to, Suomija, nors traktuota kaip „antibolševikinė“ ir provokiškos orientacijos, buvo stipriai integruota į tarpvalstybinių ryšių sistemą ne tik su kaimynėmis Skandinavijoje, bet ir su Britanija bei JAV, o tai, be abejo, turėjo įtakos suomių mentalinei atsparai.⁶⁵ Šiaip ar taip, kai spalio 5 d. Helsinkyje buvo gautas Molotovo kvietimas atvykti į Maskvą derybų Suomijoje, iš karto prasidėjo ryžtingas karinis pasirengimas.⁶⁶ Nepaisyta, kad ir iš Berlyno, ir iš Londono ėjo lyg ir vienodos nuostatos patarimai: „Daryti protingas nuolaidas.“⁶⁷ Bet yra duomenų, kad iš Londono sklido ir kitokio pobūdžio patarimai: Britanijos pasiuntinys raginęs suomių „nedaryti jokių nuolaidų ir ruoštis ginkluotai kovai“.⁶⁸ Regis, vien tokių paskatinimų iš Albiono užteko, kad suomių kraujas užvirtų.

Tačiau spalį įtampa dėl Suomijos reikalų lyg ir buvo atslūgusi. Istoriografijoje fiksuotas faktas, kad Stalinas derybose su Suomijos delegacija darė nuolaidas (linko atsisakyti bazės Hanko pusiasalyje, nereikalavo tarpusavio išipareigojimų sutarties), bet suomiai tai suprato kaip silpnumo ženklą ir lapkričio pradžioje nutraukė derybas.⁶⁹ Nuo lapkričio vidurio abi pusės atvirai ruošėsi karui.⁷⁰ Tai neigiamai veikė ir Britanijos ir Sovietų Sąjungos santykius. Lapkričio 13 d. Churchillis susitikęs su Maiskiu žadėjo padaryti, „ką gali“, kad Suomijos veiksny nesutrukdytų Britanijai ir SSRS suartėti, ką jis laikęs svarbiausiu savo tikslu, tačiau kartu perspėjo, kad Maskva nesigriebtų jėgos, nes „tai sukeltų labai skausmingas pasekmes Anglijoje, ir tuomet pagerinti santykius su Sovietais ilgam taptų neįmanoma.“⁷¹

Bet tuo metu, kai Britanijos vyriausybė viešai pasisakė už santykių su SSRS gerinimą, Maskvos elgesyje ryškėjo derybų dėl prekybos sutarties sudarymo vilkinimas. Kita vertus, Britanijos spaudoje augo antisovietinė nuostata, o viešojo opinija buvo „griežtai prosuomiška“⁷². Ypač pažymėtina štai kas: spalį ar lapkritį, kai bendra įtampa vis kilo, susitikti su Maiskiu panoro nemažai Chamberlaino vyriausybės narių: be Halifaxo bei prekybos ministro – epismonto ideologas Horacėas Wilsonas, karo ministras Leslie'as Hore'as-Belisha bei užsienio reikalų ministro pavaduotojas Richardas Austenas Butleris.⁷³ Visi jie bandė Maiskiui įteigti, jog Britanija pageidaujanti gerinti santykius su Sovietų Sąjunga.

Bene paskutinis pokalbis iš tos Maiskio pokalbių serijos įvyko lapkričio 28 d. su Butleriu. Šis pradėjo nuo to, kad Britanijos vyriausybė nenuteikinėjusi suomių prieš sovietus, tik patarusi „nebūti neprotin-giems“, bet suomiai, matyt, tuos patarimus „klaidingai supratę“. Toliau Butleris, peržvelgęs geopolitinę situaciją Europoje bei Azijoje, stengėsi įteigti, kad Britanija su Sovietų Sąjunga nenusiteikusi konfliktuoti. Išklaušęs Maiskis sau užsirašė: „Matyt, yra galimybių rimtai pagerinti Anglijos ir Sovietų Sąjungos santykius. Tam tereikia valios. Britanijos vyriausybė tam valios turi. Ar turi Sovietų vyriausybė?“⁷⁴

⁶⁵ Ollila, M. *Finland in Crisis: Finnish Relations with the Western Democracies, 1939–1941*. Ontario, Canada: The University of Waterloo, 2012.

⁶⁶ Suomijos atstovas ešą kviečiamas į Maskvą. *Lietuvos aidas*, 1939 10 09, Nr. 600; Suomijoje tebešaukiami atsarginiai. *Lietuvos aidas*, 1939 10 10, Nr. 603; Suomija evakuoja kai kuriuos miestus. *Lietuvos aidas*, 1939 10 10, Nr. 605; Helsinkio ir Viborgo evakuacija. *Lietuvos aidas*, 1939 10 11, Nr. 606. Prognozuota, kad evakuota bus apie 60 tūkst. gyventojų, kartu pažymėta, kad Suomiją palieka Didžiosios Britanijos piliečiai.

⁶⁷ Jakobson, M. *The Diplomacy of the winter war; an account of the Russo-Finnish War, 1939–1940*. Cambridge, Massachusetts: Harvard UP, 1961, p. 141.

⁶⁸ Чубарьян, А. О. *Канун трагедии. Сталин и международный кризис. Сентябрь 1939 – июнь 1941*. Москва: Наука, 2008, p. 190. Deja, Čiubariano veikale nenurodyta tiksliai, iš kokių šaltinių paimti duomenys. O Jakobsono veikale teigiama, kad „Britanijos vyriausybė buvo toli nuo Suomijos inspiravimo prieštintis“, bet šiam teiginiui pagrįsti pateikiama tik citata iš Churchillio pareiškimo Kabinete spalio 27 d.: „Ne mūsų interesas prieštintis Sovietų siekiams bazių Baltijoje.“ (Jakobson, M. *The Diplomacy of the winter war; an account of the Russo-Finnish War, 1939–1940*, p. 141).

⁶⁹ Spring, D.W. The Soviet Decision for War against Finland, 30 November 1939. *Soviet Studies*, Vol. 38, No. 2, 1986, p. 208–209; Derry, T. K. *Skandinavijos istorija*. Vilnius: Baltos lankos, 1995, p. 367–368.

⁷⁰ Чубарьян, А. О. *Канун трагедии. Сталин и международный кризис*, p. 202.

⁷¹ *The Complete Maisky Diaries*, p. 666–669 (Maiskio 1939 11 13 pokalbis su Churchilliu).

⁷² *The Complete Maisky Diaries*, p. 676–677, 680–684, 685 (Maiskio pokalbiai 1939 11 20 su Elliotu ir 1939 11 27 su Halifaxu).

⁷³ Maiskis ironizuodamas save lygino su turtinga našle, apsupta jai besiperšančių. Bet praeis kelios dienos ir kilus SSRS ir Suomijos karui Maiskis atsidurs visiškoje izoliacijoje.

⁷⁴ *The Complete Maisky Diaries*, p. 684–686 (Maiskio 1939 11 28 pokalbis su Butleriu). Maiskis dar spalio 13 d. informavo Maskvą apie britų taikingus pasiūlymus ir klausė, kaip reaguoti (*Документы внешней политики*. Т. XXII. 1939. Ч. 2, 682, p. 183–184). Molotovas atsakė tik lapkričio 11 d., kad britų siūlymai nepatikimi, bet Maiskio tai, regis, neįtikino.

Kai ką gali stebinti, kad toks Maiskio įrašas po pokalbio su Butleriu liko neištrintas ir nukeliavo į Maskvą. Šiaip ar taip, panašu, kad Maiskis patikėjo Butleriu bei kitų Chamberlaino vyriausybės atstovų taikingomis intencijomis, ir todėl jam pagrįstai kėlė nerimą Maskvos nereagavimas. Bet Maiskis, regis, nežinojo, kad Britanijos pasiuntinys Helsinkyje Thomas Snowne ne tik skatino suomių nepriimti Sovietų Sąjungos reikalavimų, bet ir rūpinosi karinių patarėjų bei ginklų pristatymu Suomijai. Dar svarbiau tai, kad Snou veikė ne vien savo iniciatyva, bet turėdamas Chamberlaino vyriausybės įgaliojimus: ten dar rugsėjo 26 d. buvo priimtas bendras *Foreign Office* ir Karo ministerijos nutarimas „skatinti suomių priešinimąsi sovietams, nes tai komplikuos sovietų padėtį ir atitinkamai pagerins Britanijos pozicijas santykiuose su SSRS“.⁷⁵

Istorikai Michaelas Jabara Carley bei Magnusas Ijmjārvas disponuoja *Foreign Office* valdininko Laurence'o Collierio memorandumu, parengtu 1939 m. rugsėjo pabaigoje. Jame pagrįstas būtinumas skatinti Suomiją priešintis Sovietų Sąjungos reikalavimams ir įrodinėta, kodėl tai būtų naudinga Britanijos interesams:

<...> viskas, kas didina Rusijos susirūpinimą bet kurioje pasaulio dalyje, pagerina mūsų derybų poziciją su Sovietų vyriausybe, o viskas, kas susiję su Vokietijos dėmesiu Baltijos regionui, turėtų padėti mums Vakaruose, nes mums svarbu išlaikyti maisto, medienos ir kt. tiekimą, kurį gauname iš Suomijos ir Baltijos šalių ir kuris galėtų būti nutrauktas, jei jos visiškai pasiduotų Vokietijos spaudimui.

Memorandume, tiesa, pripažinta, kad suteikti realią paramą Suomijai būtų labai sunku, bet šalia kario aspekto pabrėžta ideologinė konflikto svarba: mat SSRS ir Suomijos karo atveju kiltų aštri antisovietinė reakcija Jungtinėse Valstijose, jos nutrauktų prekybą su sovietais, taip būtų pakenkta Sovietų Sąjungai bei vokiečiams ir būtų naudinga Britanijai.⁷⁶ Beje, spalį ir lapkritį planai komplikuoti Sovietų padėtį buvo toliau vystomi: kelta idėja į karą prieš SSRS įtraukti Japoniją bei Turkiją...⁷⁷ Taigi, čia epismo politikos esmė kaip ant delno.

Dėl ironijos verta prisiminti Bertrando Russello konstataciją dar Pirmojo pasaulinio karo metais, pagal kurią „britiškos demokratijos interesai niekaip nekonfliktuoja su žmonijos interesais“.⁷⁸ Tik liktų klausimas, kur ir kaip tų britiškų interesų kontekste galima rasti vietos kitų tautų nacionaliniam identitetui bei nacionaliniam suverenumui?

Panašu, kad Chamberlaino vyriausybėje tarp epismo politikos išpažintojų ir Churchillio su jo šalininkais buvo susidaręs savotiškas kompromisas, pasireiškiantis viešu SSRS saugumo interesų deklaravimu, bet tam deklaravimui teikiant skirtingą prasmę. Čerčilis, regis, buvo pasiruošęs (*de facto*) priimti naują saugumo konsteliaciją Rytų Europoje, kur išplitus SSRS įtakai visgi turėjo likti vietos Baltijos valstybėms. Tuo tarpu Chamberlainas bei jo šalininkai, iš esmės tapatindami nacistinę Vokietiją su stalinine SSRS, vedė „vertybiniu požiūriu nepriekiaštingą“ liniją, bet praktiškai toji linija reiškė, kad konkrečiai Suomija – ką jau kalbėti apie Baltijos valstybes – buvo svarbi tik kaip į Vakarus orientuota propagandinė vertybė, o ne kaip valstybė.

Sprendžiant iš Sovietų Sąjungos dokumentų, Maskva turėjo informacijos apie tokią britų vyriausybės nuostatą, todėl požiūris į vadinamuosius taikingus britų pareiškimus buvo kitoks nei Maiskio.⁷⁹ Lapkri-

⁷⁵ Carley, M. J. 1939: *The Alliance That Never Was and the Coming of World War II*. Chicago: Ivan R. Dee, 1999, p. 235–236. Beje, Carley išreiškė nusivylimą, kadangi *Foreign Office* archyve jam nepavyko gauti nemažai bylų, susijusių su SSRS ir Suomijos karu, bet užslaptintų.

⁷⁶ Ijmjārv, M. *Silent Submission*, p. 404; Carley, M. J. 1939, p. 236. Įdomu, kad Koljaro memorandumą cituoja ir Paulas W. Doerris, tik su kitokia procesų interpretacija, kuri matyti iš straipsnio pavadinimo „Frigid but Unprovocative“: *British Policy towards the USSR from the Nazi-Soviet Pact to the Winter War, 1939. Journal of Contemporary History*, Vol. 36, No. 3, 2001, p. 423–439.

⁷⁷ Ильмярв, М. *Безмолвная капитуляция*, p. 467–470; Carley, M. J. 1939, p. 237.

⁷⁸ Russel, B. *The Policy of the Entente 1904–1914. A Reply to Professor Gilbert Murray*. London: National Labour Press, 1916, p. 71. Cituota pagal: Taylor, A. J. P. *The Trouble Makers. Dissent over Foreign Policy 1792–1939*. London: Faber and Faber, 2008, p. 99. Apie Britanijos politikos Baltijos valstybių atžvilgiu ypatybes žr.: Anderson, E. *British Policy towards the Baltic States. Journal of Baltic Studies*, Vol. 11, No 4, 1980, p. 325–331.

⁷⁹ Sovietų ambasadoriaus Helsinkyje Derevianskio 1939 10 09 ir 11 04 pranešimai į Maskvą: *Документы внешней политики*. Т. XXII. 1939. Док. № 670, 752, p. 171–172, 257. Įdomu, kad sovietai iš italų diplomatų buvo gavę informacijos apie vokiečių poziciją Suomijos krizės klausimu: vokiečių atstovo Danijoje nuomone, Suomija turėjo nepasiduoti britų kurstymams išplėsti konfliktą regione (*Документы внешней политики*. Т. XXII. 1939. Ч. 2, p. 627).

čio 11 d. Molotovo telegramoje Maiskiui buvo paaiškinta, kad Maskvos požiūriu taikingi pareiškimai eina „ne iš tų britų, kurie nustato Anglijos politiką“.⁸⁰ Kitaip tariant, Maskvoje nematyta principinio skirtumo tarp Nevilio Chamberlaino vyriausybės, kuri veikė iki karo, ir tos, kuri buvo reorganizuota karui prasidėjus. Todėl taikingi signalai iš Londono suvokti tik kaip siekis klibinti Molotovo–Ribbentropo pakartą nustatytus santykius tarp SSRS ir Vokietijos, neigiant SSRS kaip didelės valstybės saugumo interesus.

Stalinas, matyt, jau lapkričio viduryje buvo nusprendęs nebedelsti ir naudotis sutarties su Vokietija suteiktomis galimybėmis. Nepaisė net to, kad pradėti karą artėjančios žiemos sąlygomis atrodė nelogiška.⁸¹ Ypač provokuojamai moraliniu aspektu atrodė Stalino pasirinktas jėgos naudojimo metodas: formaliai su Suomija karą pradėjo ne SSRS, bet Maskvoje sukonstruota Suomijos Demokratinė Respublika. Kremliuje, matyt, taip nuspręsta siekti maksimalios satisfakcijos. Šiaip ar taip, kilusio vadinamojo Šiaurės karo metu Suomijos valstybingumas buvo pakibęs ant plauko.

Gruodžio 14 d. Parlamente N. Chamberlainas (irgi ne be satisfakcijos jausmo už rugpjūtį–rugsėį iš sovietų patirtą diskomfortą bei pažeminimą)⁸², išdėstė, kaip Tautų Sąjungoje svarstytas SSRS ir Suomijos konfliktas: „Tautų Sąjunga pasiūlusi nutraukti karo veiksmus ir derėtis; pasiūlymą priėmusi tik Suomija, o SSRS – atmetusi, nes ji nekariaujanti, o tik palaikanti draugiškus santykius su Suomijos Demokratinė Respublika... Argentinos delegato siūlymu SSRS turėtų būti pašalinta iš Tautų Sąjungos...“

Vis dėlto smerkdamas Sovietų Sąjungos veiksmus Chamberlainas išlaikė „šaltą protą“ ir matė poreikį pridurti, kad „sąlygas tam sudariusi Vokietija, kuri remianti SSRS agresiją prieš Suomiją“.⁸³ Atsakydamas į klausimą, ar visa ši istorija nereiškia, kad mažesnių Europos valstybių nepriklausomybė viena po kitos bus sunaikinta, Chamberlainas metė: „Tai jau seniai aišku.“

Reziumuojant debatus pabrėžta, kad „svarbiausias tikslas – Vokietijos pralaimėjimas; dėl Suomijos konflikto paskelbta, kad „bus laikomasi nesikišimo politikos ir tik to paisant bus teikiama pagalba Suomijai“.⁸⁴ Planuoto prekybos ministro vizito į Maskvą atsisakyta.

Tuo metu per Europą bei Ameriką plėtojosi antisovietinė kampanija. Joje ypatingą iniciatyvą demonstravo Prancūzija bei jos globoje veikianti Lenkijos vyriausybė. O Britanijos vaidmuo liko lyg ir šešėlyje. Bet galvoti apie Anglijos ir Sovietų Sąjungos suartėjimą nebebuvo prasmės. Taip kilęs vadinamasis Šiaurės karas, galima sakyti, pakirto pamatą, ant kurio Baltijos valstybės po 1939 m. rudens sutarčių su SSRS dar galėjo laikytis.

Dėl verdikto

Turimi duomenys leisti manyti, kad Churchillio planas „Katerina“ turėjo prielaidas būti įgyvendintas. Tokią prielaidą galima daryti tuo atveju, jeigu Britanijos politikos vieša pozicija dėl Rusijos interesų Baltijoje būtų buvusi artima realybei. Tuomet tarp Britanijos ir SSRS būtų galėjęs susidaryti pagrindas konstruktyviam dialogui bei atitinkamam pasitikėjimui vienyti veiksmus prieš Vokietiją. Esant pasitikėjimui tarp Britanijos ir SSRS Lietuva (Latvija bei Estija) galėjo išlikti valstybėmis, nors ir daugiau ar mažiau priklausomos nuo SSRS. Tas faktas, kad Stalinas Baltijos valstybių atžvilgiu 1939 m. rudenį buvo pasirinkęs tik riboto jų įtraukimo į savo gynybinę sferą variantą (ir neatmetęs Lenkijos atkūrimo atsižvelgiant į Curzono liniją), objektyviai liudytų, kad tame etape buvo objektyvios prielaidos Britanijai

⁸⁰ Документы внешней политики. Т. XXII. 1939. Ч. 2, Nr. 682, p. 183–184; Nr. 767, p. 278.

⁸¹ Чубарьян, А. О. Канун трагедии. Сталин и международный кризис. Сентябрь 1939 – июнь 1941. Москва: Наука, 2008, p. 194–202.

⁸² Apie Chamberlaino emocinę būseną kilus Žiemos karui žr.: Cowling, M. *The Impact of Hitler. British Politics and British Policy 1933–1940*, p. 362.

⁸³ Vokietijos elgesio Sovietų sąjungos ir Suomijos karo atžvilgiu čia neliesime. Tik paminėsime charakteringą „Fölkisher Beobachter“ (1939 12 07) paraginimą Sovietų Sąjungai pakartoti Aleksandro Makedoniečio užkariavimus. Britanijoje, žinoma, tokie raginimai atnaujino baimes dėl valdų Indijoje.

⁸⁴ Pasisakymai: Chamberlain, Sir Archibald Sinclair, Mr. Noel-Baker. *The War. Volume 355: debated on Thursday 14 December 1939. The War – Hansard – UK Parliament* [žiūrėta 2026 06 30].

ir SSRS suartėti. Apie tokį pagrindą ir liudija Churchillio bei jo šalininkų pozicijos bei pats planas „Katerina“.

Tačiau dominuojančios Britanijoje politinės jėgos suartėti su SSRS nebuvo suinteresuotos, ir iš esmės laikė principiniais priešais tiek Vokietiją, tiek ir SSRS. Jos tik stengėsi išvengti artimesnės sąjungos tarp Vokietijos ir SSRS. Savo ruožtu Stalinas, suvokdamas realią Britanijos nuostatą, rezervavo žingsnius, kuriuos Berlynas būtų galėjęs interpretuoti kaip SSRS orientacijos poslinkį į Vakarų valstybes, ir stengėsi demonstruoti didžiosios ir nepriklausomos valstybės įvaizdį. Galimos Stalino nuolaidos Suomijai buvo suprastos kaip silpnumo ženklas, o tai, regis, Londone kėlė pasitenkinimą. Todėl Stalinas pasirinko karą prieš Suomiją. Kartu sustiprėjo prielaidos naikinti Baltijos valstybes. Viena vertus, dėl to, kad jų egzistavimas ženklino galimą kompromisą tarp Vakarų ir SSRS. Kita vertus, atsidūrusios Anglijos ir Sovietų Sąjungos potencialios konfrontacijos lauke Baltijos valstybės prarado bet kokią pozityvios orientacijos vektorius ir daugiau ar mažiau pasyviai dreifavo Vokietijos link.⁸⁵

Gali dar kilti klausimas, kodėl Chamberlaino vyriausybė be ryškesnio pasipriešinimo sutiko Sovietų įtakos išsiplėtojimui Lenkijos rytinėse teritorijose bei Baltijos valstybėse, bet ėmėsi visai kitokios pozicijos iškilus Suomijos klausimui. Atsakyti, matyt, galėtume taip: nei dėl padėties Rytų Lenkijos teritorijoje, nei dėl procesų Baltijos valstybėse Britanijos vyriausybė neturėjo realesnio poveikio priemonių, todėl tariamai toleravo Sovietų įtakos išplitimą, suvokdama tai kaip prielaidą plauti pamatus Vokietijos ir SSRS sutarimui. Galimybės panaudoti Turkijos veiksnį kaip spaudimo priemonę atkrito, nes tuo metu Stalinui svarbesnis buvo tapęs Suomijos klausimas. Taigi būtent Suomija, nelyginti koziris, galintis realiai sukomplikuoti SSRS galią bei prestižą, buvo mestas ant globalaus lošimo stalo.

Reziumuodami manytume, kad „Katerinos“ plano nurašyti kaip bereikšmio Churchillio samprotavimo nevertėtų. Tas planas, kaip istorinis faktas, šalia visos eilės kitų to plano reikšmių, sudarė (sudaro) tam tikrą pagrindą – bent teorine prasme – Baltijos valstybių realaus saugumo bei egzistavimo perspektyvų paieškai. Kartu būtų proga aktualizuoti žymių politinės istorijos tyrinėtojų – Liddello Harto, Azaro Gato – „revoliucinę“ nuomonę vertinant SSRS ir Suomijos karą: SSRS pozicija derybose su Suomija buvusi pagrįsta bei pateisinama, o SSRS stūmimas į priešų stovyklą – „totaliai kvailas“.⁸⁶ Taigi, sumuodami tai, kas dabartiniu metu žinoma, manytume, kad Winstono Churchillio planas „Katerina“ nusipelno rimto bei sąžiningo istorikų dėmesio kaip viena iš progų, prarastų šalia daugelio kitų, ieškant kelio išvengti besiplėtojančios tragedijos – išvengti jei ne paties Antrojo pasaulinio karo, kuris 1939 m. rudenį jau vyko, tai bent tokio aukų bei praradimų masto, kokį tas karas faktiškai kainavo žmonijai, taip pat prarastos progos Lietuvai (bei Latvijai su Estija) išlikti valstybėmis. „Katerinos“ planą laikytume galima prielaida, o ne alternatyvia istorija.

Literatūros sąrašas

Archyvai

Lietuvos centrinis valstybinis archyvas (LCVA), F. 383, ap. 7, b. 2240; F. 648, ap. 1, b. 141.

Publikacijos (internetinės)

War Situation.: 20 Sep 1939: House of Commons debates – TheyWorkForYou [žiūrėta 2026 06 30].

War Situation.: 20 Sep 1939: House of Commons debates – TheyWorkForYou [žiūrėta 2026 06 30].

WAR SITUATION. (Hansard, 3 October 1939) [žiūrėta 2026 06 30].

The War: Reply To Herr Von Ribbentrop – Hansard – UK Parliament [žiūrėta 2026 06 30].

The War. Volume 355: debated on Thursday 14 December 1939. The War – Hansard – UK Parliament [žiūrėta 2026 06 30].

⁸⁵ Myllyniemi, S. *Die baltische Krise 1938–1941*. Stuttgart: Deutsche Verlage-Anstalt, 1979, p. 90–105.

⁸⁶ Gat, A. Containment and Cold War before the Nuclear Age, according Liddell Hart. *Northern European Overture to War, 1939–1941: From Memel to Barbarossa* / Edited by M. H. Clemmensen and M. S. Faulker. Leiden-Boston: BRILL, 2013, p. 11–14.

The Complete Maisky Diaries. Vol. 2. The Ribbentrop-Molotov Pact and the Battle of Britain 1939–1940 / Ed. by Gabriel Gorodetsky. New Haven and London: Yale UP, 2017.

Документы внешней политики. 1939. Т. XXII: В 2 кн. Д63 Кн. 2: Сентябрь–декабрь. Москва: Междунар. Отношения, 1992.

Научное наследство. Москва. 2006. Т. 33: Иван Михайлович Майский. Дневник дипломата. Лондон, 1934–1943: В 2 кн.: Кн. 1: 1934 – 3 сентября 1939 года; Кн. 2, часть 1, 4 сентября 1939–21 июня 1941 г.; Кн. 2, ч. 2: 22 июня 1941–1943 год / научный редактор А. О. Чубарьян. Москва: РАН, 1999.

Spauda

Lietuvos aidas, 1939 10 05, Nr. 590.

Autoriniai darbai

Anderson, Edgar. British Policy towards the Baltic States. *Journal of Baltic Studies*, Vol. 11, No 4, 1980, p. 325–331.
Butler, James Ramsay Montagu. *Grand strategy. Vol. II. September 1939–June 1941*. London: Her Majesty's Stationery Office, 1957.

Carley, Michael Jabara. *1939: The Alliance That Never Was and the Coming of World War II*. Chicago: Ivan R Dee, 1999.

Carlton, David. *Churchill and the Soviet Union*. Manchester and New York: Manchester UP, 2000.

Churchill, Winston. *The Second World War. Vol. 1. The Gathering Storm. Book 2. The Twilight War*. Boston: Houghton Mifflin Company, 1948.

Churchill, Winston. *Memoirs of The Second World War. An ABRIDGEMENT of the six volumes*. Boston: Houghton Mifflin Company, 1987.

Cowling, Maurice. *The Impact of Hitler. British Politics and British Policy 1933–1940*. Cambridge: Cambridge UP, 2005.

Dębski, Sławomir. Polish Perceptions of the Strategic Situation on the Eve of the Second World War. In: *Northern European Overture to War, 1939–1941: From Memel to Barbarossa* / Edited by Michael H. Clemmesen and Marcus S. Faulkner. Leiden-Boston: BRILL, 2013, p. 189–208.

Derry, Thomas Kingston. *Skandinavijos istorija*. Vilnius: Baltos lankos, 1995.

Doerr, Paul W. „Frigid but Unprovocative“: British Policy towards the USSR from the Nazi-Soviet Pact to the Winter War, 1939. *Journal of Contemporary History*, Vol. 36, No. 3, 2001, p. 423–439.

Gorodetsky, Gabriel. *Staford Cripps' mission to Moscow 1940–42*. Cambridge: Cambridge UP, 1984.

Historia dyplomacji Polskiej. T. V. 1939–1945 / Red. W. Michowicz. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999, p. 150–160.

Ilmjärv, Magnus. *Silent submission: Formation of Foreign Policy of Estonia, Latvia and Lithuania: Period from Mid – 1920's to Annexation in 1940*. Stockholm: Studia Baltica Stockholmiensia 24, 2004.

Jakobson, Max. *The Diplomacy of the winter war: an account of the Russo-Finnish War, 1939–1940*. Cambridge, Massachusetts: Harvard UP, 1961.

Kennedy, Paul. *The Rise of Anglo-German Antagonism 1860–1914*. London: The Ashfield Press, 1980.

Kitchen, Martin. *British Policy Towards the Soviet Union During the Second World War*. London: Macmillan, 1986.

Lambert, Andrew. The Only British Advantage: Sea Power and Strategy, September 1939–June 1940. In: *Northern European Overture to War, 1939–1941: From Memel to Barbarossa* / Edited by Michael H. Clemmesen and Marcus S. Faulkner. Leiden-Boston: BRILL, 2013, p. 45–73.

Lambert, Andrew. Seapower 1939–40: Churchill and the Strategic Origins of the Battle of the Atlantic. *Journal of Strategic Studies*, Vol. 17, Issue 1, 1994, p. 86–108.

Larson, Caleb. Operation Catherine: Winston Churchill's Plan to Take Berlin (And Crush Hitler) in 1940. Why didn't it happen? *The National interest*, 2020 05 05. Prieiga per internetą: <https://nationalinterest.org/blog/buzz/operation-catherine-winston-churchill%E2%80%99s-plan-take-berlin-and-crush-hitler-1940-151101> [žiūrėta 2026 06 30].

- Laurinavičius, Česlovas. *Lietuvos su Klaipėda ir Vilniumi genezė: anglų ir rusų „Didžiojo žaidimo“ Baltijos aspektas*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2020.
- Laurinavičius, Česlovas. Litewska politika narodowościowa na Wilenszczyźnie w latach 1939–1940. In: *Stosunki etniczne podczas wojny i okupacji: Białystok i Wilno, 1939–1941 – 1944–1945*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2011, p. 33–64.
- Lauterschlager, Karl. Plan „Catherine“: the British Baltic Operation, 1940. *Journal of Baltic Studies*, Vol. 5, Nr. 3, 1974, p. 211–220.
- Lietuvos istorija T. X. Nepriklausomybė 1918–1940, Antra dalis*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2015, p. 536–545.
- Myllyniemi, Seppo. *Die baltische Krise 1938–1941*. Stuttgart: Deutsche Verlage-Anstalt, 1979.
- Ollila, Mylon. *Finland in Crisis: Finnish Relations with the Western Democracies, 1939–1941*. Ontario: The University of Waterloo, 2012.
- Rauh, Michael. Die britisch-russische Marinekonvention von 1914 und der Ausbruch des Ersten Weltkrieges. *Militaergeschichtliche Zeitschrift*, Band 41 Heft 1, 1987, p. 37–60.
- Roberts, Geoffrey. *Churchill and Stalin on the Eve of War: Episodes in Anglo-Soviet Relations, September 1939-June 1941*. 1995. Prieiga per internetą: [Churchill_and_Stalin_on_the_Eve_of_War.pdf](https://www.academia.edu/21880411/Churchill_and_Stalin_on_the_Eve_of_War.pdf); https://www.academia.edu/21880411/Churchill_and_Stalin_on_the_Eve_of_War?email_work_card=reading-history [žiūrėta 2026 06 30].
- Roskill, Stephen. *The War at Sea 1939–1945: Vol. 1: The Defensive (History of the Second World War United Kingdom Military Series). Vol. 1. The Defensive*. London: Her Majesty's Stationery Office, 1954.
- Rothfels, Hans. Die englisch-russischen Verhandlungen von 1914 über eine Marinekonvention. *Berliner Monatshefte*, 12(1934), Nr. 5, p. 365–372.
- Ruotsila, Markku. *Churchill and Finland: A study in Anticommunism and Geopolitics*. London and New York: Routledge, 2005.
- Salmon, Paul. *Scandinavia and the Great Powers 1890–1940*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Spring, David W. The Soviet Decision for War against Finland, 30 November 1939. *Soviet Studies*, Vol. 38, No. 2, 1986, p. 208–209.
- Stevenson, John. „Operation Catherine“ and Churchill's Phantom Fleet. *World War I Magazine*, July, 2005. Prieiga per internetą: <http://www.webatomics.com/jason/catherine.html> [žiūrėta 2026 06 30]
- Taylor, Alen J. P. *The Trouble Makers. Dissent over Foreign Policy 1792–1939*. London: Faber and Faber, 2008.
- Weinberg, Gerhard. *A World at Arms. A Global History of World War II*. Cambridge: Cambridge UP, 2020, p. 72, 953.
- Williamson, Samuel R. Jr.; May, Ernst. An Identity of Opinion: Historians and July 1914. *The Journal of Modern History*, Vol. 79, No. 2, 2007, p. 335–387.
- Woodward, Llewellyn. *History of the Second World War. British Foreign Policy in the Second World War. Vol. 1*. London: Her Majesty's Stationery Office, 1970.
- Ильярмв, Магнус. *Безмолвная капитуляция. Внешняя политика Эстонии, Латвии и Литвы между двумя войнами и утрата независимости (с середины 1920-х годов до аннексии в 1940)*. Москва: РОССПЭН, 2012.
- Типпельскирх, Курт. *История Второй мировой войны. Т. 1*. Санкт-Петербург: Полигон, 1994
- Черчилль, Уильям. *Вторая мировая война: В 3 кн. Кн. 1. Т. 1: Надвигающаяся буря; Т. 2: Их звездный час*. Москва: Альпина нон-фикшн, 2010.
- Черчилль, Уильям. *Вторая мировая война. Надвигающаяся буря. Адольф Гитлер. Сумерки войны. Национальная коалиция. Битва за Англию. Воспоминания*. Минск: Харвест, 2003.
- Чубарьян, Александр Оганович. *Канун трагедии. Сталин и международный кризис. Сентябрь 1939 – июнь 1941*. Москва: Наука, 2008, p. 165–185.